بسم اللّه الرّحمن الرّحیم

شرق شناسی،
چهره‌ای از استعمار اندیشه

عبدالمتعال محمّد الجبری

ترجمه، تعلیق و نقد تحلیلی:

مریم هاشمی

(عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

همهٔ حقوق این کتاب انحصاراً برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

شرق شناسی، چهره‌ای از استعمار اندیشه

نویسنده: عبدالمتعال محمّد الجبری

ترجمه، تعلیق و نقد تحلیلی: مریم هاشمی

طراح جلد: علیرضا ایرانی گلشن

چاپ و صحافی: تفرید

چاپ اوّل: ١٤٠٥

شمارگان: ١٠٠ نسخه

نشانی: تهران، بزرگ‌راه کردستان، خیابان ٦٤ غربی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تلفن انتشارات: ٣-٨٨٠٤٦٨٩١ ؛ تلفن فروشگاه کتاب: ٨٨٣١٧١٩٢

سرشناسه: جبری، عبدالمتعال محمد

Jabri, Abd al-Mutaal Muhammad

عنوان قراردادی: الاستشراق وجه للاستعمار الفکری: دراسه فی تاریخ الاستشراق و اهدافه و اسالیبه الخفیه فی الغزو الفکری للاسلام .فارسی

عنوان و نام پدیدآور: شرق‌شناسی چهره‌ای از استعمار اندیشه/ عبدالمتعال محمد الجبری؛ ترجمه، تعلیق و نقد تحلیلی مریم هاشمی.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ١٤٠٥.

مشخصات ظاهری: ٢٨٨ ص.

شابک:978-622-8669-34-2

وضعیت فهرست نویسی: فیپا

یادداشت: کتابنامه: ص. ٢٨٥.

موضوع: خاورشناسی

موضوع: Oriental studies

شناسه افزوده: هاشمی، مریم، ١٣٦٠ شهریور-، مترجم

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناسه افزوده:Institute for Humanities and Cultural Studies

رده بندی کنگره: DS/٨ ٦١

رده بندی دیویی: ٩٥٦

شماره کتابشناسی ملی: ١٠٦٠٤٧٧٩

به پاس مهر بی‌پایان
مادرم، همسرم اسماعیل،
و دو پاره‌ی جانم
سارا و سامان؛
این کتاب با عشق تقدیم شماست.

بسم الله الرحمن الرحیم

أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَنْ لَنْ يخْرِجَ اللَّهُ أَضْغَانَهُمْ وَلَوْ نَشَاءُ لَأَرَينَاكَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمَاهُمْ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِی لَحْنِ الْقَوْلِ ۚ وَاللَّهُ يعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ

آیا آنان که در قلب‌شان بیماری و غرضی خاص، نهفته است می‌پندارند که خدا کینه‌ای که در سینه پنهان دارند آشکار نخواهد کرد؟ اگر بخواهیم، هویت آنان را برای تو آشکار می‌سازیم، تا ایشان را از سیمای ظاهری شان یا از شیوه و سبک سخن گفتنشان بشناسی؛ و خداوند به اعمال شما آگاه است. (محمد/۲۹-۳۰)

اهدا

این صفحات را تقدیم می‌کنم به آنان که با جان‌فشانی و ایثار تمام، ارواح پاک و نورانی خویش را در راه کسب رضای حق، و پاسداشت کرامت انسانی فدا کردند؛ آنان که جلوه ای از معاملهٔ سترگ و نبرد بزرگی را که خداوند با آنان پیمان بسته بود را بر اساس آیهٔ شریفهٔ ﴿اِنّ اللهَ اشتَریٰ مِنَ المُؤمِنینَ اَنفُسَهُم وَ اَموالَهُم بِاَنّ لَهُمُ الجَنّة﴾ (توبه/ ۱۱۱) آشکار ساختند. در نهان خانهٔ وجود و کالبد خاکی من، تمایل و رغبتی بی حد و وصف نهفته است تا نیکان، ابرار و مؤمنان روزگار، یقین و صدق سخنانم را باور کنند و از رهگذر همین باور، برایم از بارگاه الهی طلب مغفرت و دستگیری نمایند؛ باشد که به دعای خیرخواهانهٔ آنان از آتش دوزخ رهایی یابم و به صراط مستقیم خدای عزیز حکیم و طریق راستین و ناب محمدی هدایت شوم.

عبدالمتعال محمد الجبری

۱۹۹۵ میلادی

فهرست

پیش‌گفتار مترجم ۱۳

مقدمهٔ مترجم ۱۵

مقدمه نویسنده ۲۱

فصل اول: پدیدهٔ شرق شناسی و اهداف آن ۲۵

۱. شرق شناسی، و روایت‌های شگفتِ شرق شناسان ۲۵

۲. سفرنامهٔ جهانگرد آلمانی، کارستِن نیبور ۲۶

۳. مقاصد و اهداف علمی شرق شناسی ۲۸

الف) بررسی پژوهش‌های شرق شناسان در نجوم و جغرافیا ۳۰

ب) پژوهش‌های شرق شناسان در حوزهٔ تاریخ ۳۰

ج) پژوهش‌های شرق شناسان در علوم طبیعی و پزشکی ۳۲

د) پژوهش‌های شرق شناسان در افسانه‌ها و اساطیر ۳۳

هـ) پژوهش‌های شرق شناسان در علوم ورزشی ۳۴

و) پژوهش‌های شرق شناسان در دانش فلسفه ۳۴

ز) پژوهش‌های شرق شناسان در اسناد و نسخه‌های خطی شرقی ۳۴

ح) پژوهش‌های شرق شناسان در حوزهٔ علوم شریعت، ادبیات و زبان شناسی ۳۶

۴. معرفی مراکز و نهادهای تخصصی در حوزهٔ آداب شرقی و فرهنگ عربی ۳۸

الف) موسسه مطالعات و پژوهش‌های جهان عرب در فرانسه ۳۸

ب) سفرنامه‌ها و سیاحت نامه‌های علمی شرق شناسان اروپایی ۳۹

ج) کرسی آموزش زبان‌های سامی و عربی در اروپا ۴۰

د) مراکز و آموزشگاه‌های زبان و ادبیات شرقی در اروپا ۴۰

هـ) دانشگاه الیسوعیه (سنت ژوزف) در لبنان ۴۱

و) مراکز پژوهشی شرق شناسی در ایالات متحده آمریکا ۴۲
ز) آموزشگاه‌های غربی فرهنگ اسلامی در اسپانیا ۴۳
ح) آموزشگاه شرق شناسی شوروی ۴۴
ط) همایش‌ها و کنفرانس‌های اسلامی در جهان ۴۴
۵. اهتمام و توجه ویژه به پژوهش در حوزهٔ زبان و ادبیات عربی ۴۷
الف) تأثیر زبان و ادبیات عربی بر ادبیات اسپانیایی و بالعکس ۴۹
ب) چالش‌ها و مشکلات مردمان اسپانیا در یادگیری زبان عربی ۵۰
۶. انتقاد شرق شناسان از ذهنیت ناسیونالیستی عربی ۵۱
۷. بهره مندی شرق شناسان از روش فیلولوژی و فقه اللغه ۵۱
۸. دایره المعارف اسلامی و شرق شناسان ۵۲
۹. اسامی نویسندگان و پژوهشگرانِ شرق شناس آمریکایی ۵۳
۱۰. انجمن‌ها و تشکّلات عربی ـ آمریکایی و آسیایی ۵۵
۱۱. شرق شناسی و ارتباط آن با علم و ایدئولوژی ۵۷
الف) شرق شناسان و اصطلاح ایدئولوژی مدرن ۵۸
ب) ندامت و توبه محدودشرق شناسان ۵۹
۱۲. پژوهش‌های ویژه و ترجمه تألیفات علمی از زبان عربی به لاتین ۶۰
الف) جرارد دی کریمون (۱۱۱۴-۱۱۸۷ م) ۶۰
ب) مایکل اسکات (۱۱۷۵-۱۲۳۵ م.) ۶۱
ج) راجر بیکن (۱۲۱۴-۱۲۹۴ م.) ۶۱
د) رابرت اوف چستر سیسیلی ۶۱
هـ) ادلارد اوف باث ۶۲
و) راینهارت پیتر دوزی ۶۲
ز) دیوید کینگ ۶۳
۱۳. شرق شناسان جهان ۶۳
الف) شرق شناسان معاصر در قاهره ۶۳
ب) شرق شناسان اسپانیایی ۶۴
ج) شرق شناسان آمریکایی ۶۵
د) شرق شناسان هلندی و روسیه ای ۶۶

هـ) شرق شناسان ژاپنی و اتریشی ۶۷
۱۴. دپارتمان زبان‌ها و فرهنگ‌های خاورمیانه و مؤسسه تاریخ علوم عربی ۶۸
۱۵. انواع پژوهش‌ها و تحقیقات اسلامی در مغرب زمین ۷۰
۱۶. چرایی اطاعت و فرمانبری سران غرب از اقلیت‌های یهودی ۷۲
۱۷. مخالفت‌های شدید و خشونت بار آمریکا با قومیت عربی ۷۳
۱۸. آکادمی آیپک، کمیتهٔ روابط عمومی آمریکا ـ اسرائیل ۷۴
۱۹. توهمات و ادعاهای صهیونیست‌ها در سیطره بر مراکز آموزشی و پژوهشی غرب ۷۵
۲۰. اهداف و مقاصد اقتصادی و مذهبی ـ تبشیری شرق شناسی ۷۷
الف) کسب سود و درآمدزایی از پروژهٔ شرق شناسی ۷۸
ب) ایزابل ایبرهارت، شرق شناس روسی و سوئیسی (۱۸۷۷-۱۹۰۴م.) ۷۹
ج) توجه به منافع و مصالح مذهب مسیحیت ۸۱
د) مذاهب و فرقه‌های رهبانی گری مسیحیت ۸۲
هـ) نسبت و رابطه استعمار، تبشیر و شرق شناسی با یکدیگر ۸۵
و) سکولاریسم، گرایش‌های ملی گرایی و میهن پرستی ۸۶
ز) آمار و سرشماریِ مسلمانانِ جهان ۸۷
ح) خوض و تعمق در سیاست ۸۷
ط) سیاست، مشتریان و شرکت‌های خارجی ۸۹
ی) اطلاعیهٔ کمک و امداد از مقامات قدرتمند ۹۰
ک) تبشیر مسیحیت و تأسیس اسرائیل ۹۰
ل) ویرانی و تخریب آفریقا ۹۱
م) حذف و سرنگونی خلافت اسلامی ۹۲
ن) ماموریت علمی مراکش ۹۳
س) تبشیر مسیحیت در اندونزی در دوران استعمار هلند و پس از آن ۱۰۰
۲۱. اصول و مبانی طرح تبشیر و تبلیغ مسیحیت ۱۰۳
الف) انجمن‌ها و تشکیلات تبشیر مسیحیت ۱۰۶
ب) فهرست شرق شناسانِ مسیحی ۱۰۷
ج) تأمین بودجهٔ مالی فرهنگ قرآنیِ «المعجم المفهرس لألفاظ الحديث النبوي» ۱۲۱
۲۲. اهداف و مقاصد سیاسی شرق شناسی ۱۲۲

الف) چیستی واقعیت شرق و غرب و ادغام قومیت‌های بشری در یکدیگر ۱۲۹
ب) فرآیندهای سیاسیِ مسأله فلسطین ۱۳۱
ج) سوء استفاده شرق شناسان از مدح و ستایش پیامبر(ص) ۱۳۱
د) ادبیات اجتماعی اسلام در افتخار به گذشته و انجام وظایف و تکالیف ۱۳۲
هـ) ایجاد خلأ ذهنی و عقلی در مسلمانان ۱۳۶
و) تحقیقات پیمایشی و بررسی تاریخ اجتماعیِ بلاد اسلامی ۱۳۷
ز) ضریب همبستگی و پیوستگی مطالعات شرق شناسی و استعمار ۱۳۸
ح) شرق شناسان و سیاست مدارانِ نظامیِ اروپایی ۱۴۴
ط) بیانیه برخی هیأت‌های خارجی وابسته به تبشیر مسیحیت ۱۵۴
ی) سازمان‌های تبشیر مسیحیت در سنگال و اندونزی ۱۵۸
ک) همکاری شرق‌شناسان با کمونیسم ۱۵۹
ل) واکنش‌ها و عملکردهای تبشیر مسیحیت و تلاش‌های ملک فیصل ۱۶۱
م) شرق شناسی در روسیه ۱۶۲
ن) حمله نیروهای شوروی به افغانستان ۱۶۴
س) شرق شناسان قدیمی و معاصر آمریکایی ۱۶۴
ع) پیوند گسستگی ناپذیر استعمار، شرق شناسی و تبشیر مسیحیت ۱۶۸
پی نوشت‌های فصل اول ۱۷۱

فصل دوم: تاریخچه و سیر دانش شرق شناسی در سرزمین‌ها و بلاد غیر اسلامی ۱۷۵

۱. تاریخچه دانش شرق‌شناسی در سرزمین‌ها و بلاد غیر اسلامی ۱۷۵
الف) تاریخچه و سِیر دانش شرق‌شناسی در اندلس (اسپانیای امروزی) ۱۷۵
ب) تاریخچه و سِیر دانش شرق‌شناسی در فرانسه ۱۷۹
ج) تاریخچه و سِیر دانش شرق‌شناسی در جزیرهٔ سیسیل ۱۸۰
د) تاریخچه و سِیر دانش شرق‌شناسی در ایتالیا ۱۸۱
هـ) تاریخچه و سِیر دانش شرق‌شناسی در انگلستان ۱۸۱
و) تاریخچه و سِیر دانش شرق‌شناسی در روسیه ۱۸۳
ز) تاریخچه و سِیر دانش شرق‌شناسی در اتریش ۱۸۴
ح) تاریخچه و سیر دانش شرق‌شناسی در دانمارک ۱۸۵
ط) تاریخچه و سیردانش شرق‌شناسی در مجارستان ۱۸۶

ی) تاریخچه و سیر دانش شرق‌شناسی در هلند ۱۸۶
ک) تاریخچه و سیر دانش شرق‌شناسی در آمریکا ۱۸۷
۲. تحول و گسترش جریان شرق در اروپا شناسی ۱۸۹
۳. اقلیت‌های مهاجرِ عرب در مغرب زمین ۱۹۰
۴. شرق شناسی، چهره ای جدید از جنگ‌های صلیبی (۱۰۹۵-۱۲۹۱ م.) ۱۹۰
۵. نزاع و جنگی که شبیه دیگر جنگ‌ها نیست ۱۹۵
۶. موانع و مشکلات فرهنگی و قومیتی جهان اسلام ۱۹۷
۷. توقف‌های رکودی مصر از پس لرزه‌های شرق شناسی ۱۹۸
پی نوشت فصل دوم ۲۰۰

فصل سوم: نگاهی به شرق‌شناسان و تألیفات علمی آنان ۲۰۱

۱. نگاهی به شرق شناسان و تألیفات علمی آنان ۲۰۱
الف) شرق‌شناسان و فرهنگ عربی ۲۰۱
ب) تفاوت در ارزیابی شرق شناسان ۲۰۷
ج) دیدگاه نجیب العقیقی درباره شرق شناسان ۲۰۷
د) هشدار دربارهٔ خطرات نامحسوسِ شرق‌شناسان ۲۰۹
هـ) شیوه‌های شرق‌شناسان در کینه توزی علیه تاریخ و شریعت اسلامی ۲۱۱
و) منشأ دشمنی و خصومت مسیحیان با اسلام ۲۱۴
۲. رخدادهای پس از نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی در اروپا ۲۱۶
۳. شیوه‌ها و راهکارهای پنهان جنگ فکری شرق شناسان با جهان اسلام ۲۱۸
الف) تضعیف زبان فصیح عربی و ترویج گویش‌های محاوره ای ۲۱۸
ب) تحقیقات و پژوهش‌های فِرَق و مذاهب اسلامی از سوی شرق شناسان ۲۲۳
ج) نادیده گیری و انکار حقایق تاریخی از سوی شرق شناسان ۲۲۴
د) شکار روایات ضعیف با هدف ضربه به سپهر اندیشگانی اسلام ۲۲۵
هـ) اندازه گیری و سنجش ارزش‌های معنوی اسلامی با مقیاس مادّی گری ۲۲۶
و) الحاد و تشکیک در فلسفه نبوّت و پیامبری ۲۲۶
ز) طعنه‌ها و نکوهش‌های غیر مستقیم شرق شناسان به اسلام و پیام آور آن ۲۲۷
ح) گمراهی و انحراف از معنای مراد با بهره گیری از ماهیّت زبان ۲۲۹

ط) تفسیرهای تاریخی نادرست از سوی شرق شناسان ۲۳۰
ی) تحریف متون و آثار اسلامی از سوی شرق شناسان ۲۳۰
۴. اندیشه‌های رایج در جوامع غربی به عنوان مبنای تفکر و اندیشه ۲۳۱
۵. تحریف و دروغ پردازی‌های شرق شناسان از حقایق تاریخ اسلام ۲۳۲
الف) سوزاندن کتابخانه اسکندریه ۲۳۲
ب) پنهان سازی متون و منابعِ اولیّهٔ اسلامی ۲۳۷
ج) تاریخ مکه مکرّمه از منظر شرق شناسان ۲۴۲
د) اتهامات وارده از سوی شرق شناسان به خاندان بنی امیه ۲۴۲
هـ) ارزش‌های تمدن ساز فتوحات اسلامی ۲۵۰
و) نزاع‌ها و درگیری‌های سیاسی ـ داخلی مسلمانان ۲۶۱
ز) فتوحات اسلامی و نسبت آن با علوم و معارف اسلامی ۲۶۳
ح) فتوحات اسلامی و تاکتیک‌های نظامی مسلمانان ۲۶۷
ط) پیامدها و نتایج توهین به شخصیت رسول اکرم(ص) ۲۷۲
ی) چرایی اهانت به شخصیت رسول اکرم(ص) ۲۷۵
۶. انگیزه‌ها و عوامل انحرافات فکری شرق‌شناسان ۲۷۷
پی نوشت‌های فصل سوم ۲۸۳

کتاب‌نامه و فهرست منابع و مآخذ ۲۸۵

پیش‌گفتار مترجم

دانش شرق‌شناسی، به مثابه یکی از پدیده‌های فکری و پژوهشی جهان مدرن، همواره در معرض داوری‌های متفاوت و گاه متعارض قرار داشته است. این حوزه، از یک سو با ادعای شناخت فرهنگ‌ها، زبان‌ها و تاریخ جوامع شرقی پدیدار شده و از سوی دیگر، در بسیاری از مقاطع تاریخی، به ابزاری در خدمت منافع سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیک قدرت‌های استعمارگر بدل گردیده است. واکاوی انتقادی ماهیت، اهداف و پیامدهای شرق‌شناسی، ضرورتی انکارناپذیر برای پژوهشگران و اندیشمندان جهان اسلام به شمار می‌آید و بدون آن، فهم صحیح تاریخ فکری و فرهنگی معاصر جوامع اسلامی و شرقی ناقص خواهد بود.

کتاب حاضر، با تمرکز بر پیوند ناگسستنی میان شرق‌شناسی و پروژه استعمار فکری، تصویری روشن از سازوکارهای پنهان و آشکار این جریان فکری ارائه می‌دهد. نویسنده اثر، عبدالمتعال محمد الجبری، با تکیه بر مطالعات تاریخی و تحلیلی، نشان می‌دهد که شرق‌شناسی در بسیاری موارد، فراتر از یک فعالیت علمی خنثی، به ابزاری برای بازتولید برتری‌جویی فرهنگی و تضعیف بنیان‌های معرفتی جوامع اسلامی تبدیل شده است.

ویژگی متمایز این کتاب ترجمه شده به زبان فارسی، فراتر بودن آن از یک بازآفرینی ساده متن اصلی است. مترجم، با افزودن تعلیق، شرح و نقد تحلیلی، به نقش فعال خود در مواجهه با متن می‌پردازد. این نقش شامل چند وجه اساسی است:

توضیح زمینه‌های تاریخی و فرهنگی: مترجم، شرایط تاریخی و اجتماعی که الجبری در آن اثر خود را نوشته است، توضیح می‌دهد و خواننده را قادر می‌سازد متن را در بستر واقعی خود درک کند. برای نمونه، هنگام بررسی سیاست‌های استعمارگران اروپایی در هند و آفریقا، مترجم با ارائه زمینه‌های تاریخی آن مناطق، امکان فهم دقیق‌تر اهداف و روش‌های شرق‌شناسان را فراهم می‌کند.

تحلیل و نقد استدلال‌های نویسنده: مترجم با بررسی استدلال‌ها و شواهد ارائه شده توسط الجبری، نقاط قوت و ضعف آن‌ها را مشخص می‌کند. مثالاً هنگامی که الجبری به نقش مؤسسات

اروپایی در احیای زبان عربی و مطالعه علوم شرقی می‌پردازد، مترجم تحلیل می‌کند که این اقدام در عین خدمت به اهداف علمی، چگونه در خدمت پروژه‌های استعمار فرهنگی نیز بوده است.

برجسته‌سازی نکات کلیدی و مباحث انتقادی: مترجم، بخش‌هایی از متن را که اهمیت ویژه‌ای در فهم شرق‌شناسی دارند، برجسته می‌کند و با یادداشت‌ها و ارجاعات تحلیلی، خواننده را به تأمل و نقد عمیق‌تر دعوت می‌کند. به عنوان مثال، در بررسی آمارهای ارائه شده توسط ادوارد سعید درباره تعداد کتاب‌ها و مقالات شرق‌شناسان، مترجم نکاتی درباره صحت آمار، مقایسه با منابع دیگر و پیامدهای فرهنگی این هجوم پژوهشی ارائه می‌دهد.

ایجاد پیوند میان متن و مسائل معاصر: مترجم، ضمن توضیح مفاهیم و ارجاعات تاریخی، نمونه‌هایی از تأثیرات این روندها بر جهان معاصر ارائه می‌دهد، از جمله چگونگی نفوذ اندیشه‌های شرق‌شناسی در سیاست، آموزش و فرهنگ جوامع اسلامی امروز و ضرورت مقابله نقادانه با این نفوذ.

تعلیق تاریخی: در بخش بررسی استعمار فرانسه در شمال آفریقا، مترجم با اضافه کردن شرحی درباره سیاست‌های آموزشی و زبانی فرانسه، زمینه تاریخی اقدامات مستشرقان را روشن می‌کند.

تعلیق فکری: در بحث درباره تأثیر شرق‌شناسی بر تضعیف زبان عربی فصیح، مترجم با تحلیل منطقی نشان می‌دهد چگونه این اقدامات نه صرفاً علمی، بلکه ابزار کنترل فرهنگی بوده است.

تعلیق انتقادی: هنگام بررسی ادعای الجبری درباره هدفمند بودن فعالیت‌های شرق‌شناسان، مترجم نقدی ارائه می‌دهد که خواننده را به پرسش از صحت کامل این استدلال و سنجش منابع و شواهد دعوت می‌کند.

ترجمه حاضر، با این رویکرد چندوجهی، نه تنها متن اصلی را منتقل می‌کند، بلکه خواننده را به یک مواجهه فعال و انتقادی با آرا و نظریات نویسنده وادار می‌سازد. خواننده فارسی‌زبان با این کتاب، می‌تواند به درکی نقادانه و تحلیلی از شرق‌شناسی دست یابد و نسبت آن با استعمار اندیشه را در زمینه‌های تاریخی و معاصر مورد ارزیابی قرار دهد. امید است این کتاب، گامی هرچند کوچک در مسیر ارتقای آگاهی تاریخی و فکری پژوهشگران، دانشجویان و علاقه‌مندان مطالعات اسلامی و تمدنی باشد و به فهم عمیق‌تر چالش‌های معرفتی و فرهنگی پیشِ روی جهان اسلام در عصر معاصر یاری رساند.

مریم هاشمی

زمستان ۱۴۰۴

تهران

مقدمهٔ مترجم

ترجمه آثار و تألیفاتی که به مقوله دانش شرق‌شناسی (Orientalism) می‌پردازند، به عنوان یک رشته تحقیقاتی و مطالعاتی که فرهنگ‌ها، زبان‌ها، تاریخ و جوامع شرقی و به ویژه مسائل خاورمیانه را بررسی می‌کند، می‌تواند دریچه‌ای برای ورود جوانان جهان اسلام به دنیای گسترده این دانش بشری باشد. این دانش مناطق وسیعی از جهان، از شرق آسیا تا شرق میانه و شرق اروپا، را شامل می‌شود و ریشه‌های تاریخی عمیق و فرهنگ غنی‌ای را دربارهٔ نحوه برخورد شرق‌شناسان و استعمارگران با جهان اسلام در اختیار دارد.

تنوع موضوعات مطالعاتی شرق‌شناسی، علاوه بر نشان دادن پویایی و غنای این حوزه تحقیقاتی، اهمیت مطالعه و فهم عمیق فرهنگ‌ها و جوامع شرقی و عربی در دنیای امروز را برجسته می‌کند. این تنوع باعث شده است که نویسندگان جهان عرب نیز با تأمل و دقت پژوهشی، به تألیف و تولید آثار علمی در این حوزه روی آورند.

از جمله این نویسندگان، عبدالمتعال محمد الجبری (۱۹۲۶-۱۹۹۵ م.)، نویسنده و متفکر مصری و از شاگردان حسن البنا، رهبر جنبش اخوان المسلمین مصر است. او در پی تجزیه و تحلیل عوامل مختلف، از جمله تاریخ، جامعه، فرهنگ، اقتصاد و سیاست در جهان عرب، تلاش می‌کند نشان دهد چگونه این عوامل بر توسعه و پیشرفت منطقه خاورمیانه تأثیر می‌گذارند. الجبری با بررسی تاریخ و فرهنگ ملل مشرق زمین، سعی در بازگو کردن حقایق گذشته و فهم بهتر آینده این ملل دارد و به دنبال ارائه راه‌حل‌هایی برای رفع مشکلات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آنان است.

عبدالمتعال الجبری در محله «ابراهیمیه» از توابع استان «شرقیه» در مصر به دنیا آمد. پس از حفظ قرآن کریم و گذراندن تحصیلات ابتدایی و متوسطه در مؤسسه دینی «زقازیق»، مدرک لیسانس زبان عربی و علوم اسلامی را از دانشکده «دارالعلوم» دانشگاه «عین‌الشمس» دریافت کرد. پس از فارغ‌التحصیلی، با دغدغه مطالعاتی در حوزه استعمار و شرق‌شناسی، مدتی به تدریس در دانشگاه و تألیف کتاب پرداخت. سپس به ایالات متحده آمریکا مهاجرت کرد و به مدت ۱۲ سال ریاست یک مرکز اسلامی در نیوجرسی را بر عهده داشت.

تجربه فکری و سیاسی الجبری نشان می‌دهد که او در مراحل اولیه زندگی، زمانی که دانشجوی مؤسسه الازهر در زقازیق بود، به دلیل عضویت و وابستگی به جماعت اخوان المسلمین، در سال ۱۹۴۹ دستگیر شد. او در دههٔ چهل زندگی خود با مؤسس این گروه، شیخ حسن البنا، آشنا شد و در رویکرد مبارزاتی، با اهداف او هم‌سو گردید و مخالفان نهضت اسلامی و رژیم ناصر را نقد می‌کرد. این انتقادات سبب زندانی شدن او شد. پس از مرگ جمال عبدالناصر، رئیس جمهوری مصر، در سال ۱۹۷۰ از زندان آزاد شد. در حوادث سپتامبر ۱۹۸۱ و در مخالفت با معاهده «کمپ دیوید»، بار دیگر دستگیر شد. به نقل از منابع سیاسی، الجبری پس از ترور رئیس جمهور بعدی مصر، انور السادات، در همان سال شکنجه شد و بار دیگر زندانی گردید. پس از آزادی، به ایالات متحده آمریکا مهاجرت کرد و تا پایان عمر در نیوجرسی آمریکا سکونت داشت.

الجبری با تمرکز بر مسائل شرق‌شناسی و شناخت فرقه‌ها و مذاهب اسلامی، خواستار تحقیق و پژوهش عمیق در بررسی تمدن اسلامی بود و آن را فراتر از هرگونه گروه‌گرایی، جناح‌بندی، فرقه‌گرایی و طائفه‌گری می‌دانست. آثار علمی و تولیدات فکری او علاوه بر مسائل فکری و سیاسی، شامل عقاید، تفسیر و فقه، مبدأ و تاریخ نیز می‌باشد. وی پس از چهار سال بیماری در سال ۱۹۹۵ در نیوجرسی آمریکا درگذشت.

مطالعه شرق‌شناسی در دنیای معاصر و به ویژه در جهان اسلام از جهات مختلف اهمیت فراوانی دارد. برخی از دلایل این اهمیت عبارت‌اند از:

دستیابی به شناخت و فهم عمیق‌تر جهان اسلام: مطالعه شرق‌شناسی کمک می‌کند تا فهم دقیق‌تری از فرهنگ‌ها، تاریخ، زبان‌ها، جوامع، سیستم‌های سیاسی و اجتماعی شرقی، اعتقادات، سنت‌ها و ارزش‌های جوامع شرقی به دست آوریم. این فهم عمیق، مسلمانان را قادر می‌سازد تا رویدادها و تحولات معاصر را بهتر تحلیل کنند و روش‌های مناسب برای تعامل با جوامع شرقی را اتخاذ نمایند.

بهبود روابط بین‌المللی: شناخت دقیق از فرهنگ‌ها و تمدن‌های بلاد عربی و شرقی، برای برقراری ارتباطات سازنده و دیپلماسی فرهنگی اهمیت دارد. مطالعه شرق‌شناسی، آگاهی از تفاوت‌ها و تمایزات فرهنگی را افزایش می‌دهد و به تبادل فرهنگی و همکاری‌های بین‌المللی کمک می‌کند.

تحلیل و تفسیر بهتر: مطالعه شرق‌شناسی امکان تحلیل و تفسیر دقیق‌تر پدیده‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جوامع عربی و شرقی را فراهم می‌کند و این توانایی، مسلمانان را در اتخاذ تصمیمات منطقی و مؤثر در تعامل با این جوامع یاری می‌رساند.

درک بهتر چالش‌های سیاسی و اجتماعی: بلاد مشرق زمین همواره تحت تأثیر تحولات سیاسی و اجتماعی بوده است. مطالعه شرق‌شناسی این امکان را فراهم می‌کند تا چالش‌ها و مسائل مرتبط با سیاست، اقتصاد، جامعه و محیط‌زیست این مناطق بررسی شود و بهترین راهکارها برای تعامل و ارتباط با جهان عرب ارائه گردد.

توسعه کارآفرینی و بازاریابی: بازارهای شرقی، به ویژه چین و هند، از اهمیت اقتصادی بالایی برخوردارند. مطالعه شرق‌شناسی به شناخت فرهنگ کسب‌وکار عربی و شرقی کمک می‌کند و راهکارهای مؤثرتری برای توسعه کارآفرینی و بازاریابی در این مناطق ارائه می‌دهد.

ارتباطات فرهنگی و دیپلماسی: مطالعه شرق‌شناسی به جوانان مسلمان کمک می‌کند تا در برقراری ارتباطات فرهنگی و دیپلماسی با کشورهای عربی و شرقی موفق‌تر عمل کنند. شناخت عمیق از فرهنگ و روابط اجتماعی جوامع شرقی، همکاری‌ها و تبادلات فرهنگی را تقویت می‌کند

توسعه فرهنگی و اقتصادی: شرق‌شناسی به جوانان مسلمان امکان می‌دهد فرصت‌های توسعه فرهنگی و اقتصادی در جوامع عربی و شرقی را شناسایی کنند و با درک دقیق فرهنگ و اقتصاد این جوامع، به توسعه کسب‌وکار، همکاری‌های فرهنگی و تبادلات تجاری کمک کنند.

عبدالمتعال الجبری با درک اهمیت مطالعات شرق‌شناسی در دنیای معاصر، در کتاب خود «الاستشراق وجه للاستعمار الفكري» به بررسی اساسی‌ترین مباحث شرق‌شناسی و استعمارشناسی در مشرق زمین و جهان عرب پرداخته است و تلاش کرده موضوع استشراق را به‌صورت جامع تحلیل کند. بازخوانی انتقادی این کتاب نشان می‌دهد که ساختار آن با وجود انسجام و هدفمندی، خالی از اشکالات روشمند پژوهشی نیست؛ اما فهرست مطالب و مقدمه مؤلف، بخش‌های مفید آن محسوب می‌شوند.

پژوهش الجبری با مقدمه کتاب آغاز می‌شود و تاریخچه شرق‌شناسی در جهان عرب را تشریح می‌کند. سپس کتاب در قالب سه فصل تنظیم شده است: فصل اول به اهداف علمی، اقتصادی، سیاسی و تبلیغی استعمارگران، به ویژه در راستای احیای دیانت مسیحی، می‌پردازد. نویسنده شرح می‌دهد که استعمارگران چگونه با بررسی تاریخ جوامع آسیایی، برگزاری کنفرانس‌ها، ترجمه متون، تأسیس مؤسسات زبان‌های شرقی، کتابخانه‌ها، نسخ خطی و سفرهای علمی، پژوهش در علوم، پزشکی، شریعت، ادبیات و زبان‌های شرقی را دنبال کردند. همچنین به اهداف اقتصادی و انگیزه‌های تجاری استعمارگران و مقاصد تبشیری آنان اشاره شده و فهرستی از خاورشناسان اروپایی و آمریکایی و فعالیت‌های تبلیغی آنان ارائه می‌شود.

فصل دوم به تاریخچه شرق‌شناسی در سرزمین‌های غیر اسلامی می‌پردازد و خلاصه‌ای از روند تاریخی و تحولات این حوزه ارائه می‌دهد. فصل سوم به روش‌های پنهان و نرم جنگ فکری، تضعیف زبان فصیح عربی، گسترش گویش‌های محلی و لهجه‌های عامیانه، و بررسی مطالعات فرقه‌ها و مذاهب اسلامی، با هدف تضعیف شریعت اسلامی اختصاص دارد.

شرق‌شناسی در واقع اندیشیدن دربارهٔ تاریخ بلاد مشرق و فرآیند تطبیق روش‌های علمی و تحقیقاتی برای تأمین اهداف استعمار غربی است. به بیان دیگر، شرق‌شناسی و استعمار همواره دو روی یک سکه‌اند؛ رسالت و اهتمام ابدی شرق‌شناسی در تاریخ، همواره در خدمت اهداف غیر انسانی استعمار بوده است. مستشرقان، این طلایه‌داران اندیشه استعماری و صلیب مسیحی غربی، در واقع همان ارتش‌داران شبیخون فرهنگی هستند که به‌طور خستگی‌ناپذیر در پشت خطوط مقدم و حتی در زمان حملات نظامی مستقیم، اهداف سیاسی، عقیدتی و اقتصادی دولت‌های تابع خود را در بلاد مشرق زمین دنبال می‌کنند. دأب رفتاری و رسالت پایان‌ناپذیر شرق‌شناسی در طول تاریخ، که به‌طور مداوم بر مؤسسات و مراکز آموزشی ادبیات و زبان‌های شرقی در فرانسه، انگلیس و دیگر دول مغرب زمین تمرکز داشته است، حجم بی‌شماری از فعالیت‌های پژوهشی را به خود اختصاص داده است. انتشار تعداد فراوانی کتاب، مجله و دایره‌المعارف توسط مستشرقان علیه ملل شرقی و مسلمان، نشان‌دهنده تهاجم عظیم و شبیخون علمی و فرهنگی آنان علیه دیانت اسلامی و معارف آن است.

به نقل از ادوارد سعید، تعداد کتاب‌ها و آثار تألیفی مستشرقان درباره شرق‌شناسی از اوایل قرن نوزدهم تا نیمه قرن بیستم، حدود ۶۰ هزار کتاب بوده است. علاوه بر این، حدود ۳۰۰ مجله و ۵۰۰ نشریه ویژه شرق‌شناسی در کشورهای مختلف منتشر شده است و تحقیقات نشان می‌دهد که مستشرقان در فاصله سال‌های ۱۹۰۶ تا ۱۹۹۱، بیش از ۷۵ هزار مقاله علمی و پژوهشی منتشر کرده‌اند.

یکی از لوازم فهم عمیق شرق‌شناسی در جهان عرب، سنجش معیارانه و ترجمه آثار مکتوب در این حوزه است. با نقد و ترجمه مبتنی بر روشمندی علمی، هم می‌توان در جهت توسعه منظم این دانش گام برداشت و هم به پیشرفت فهم انسان شرقی در مواجهه با توطئه‌های نرم و نامرئی بیگانگان و طمع‌ورزان منابع غنی سرزمین‌هایشان کمک کرد.

ضرورت بررسی مسائل شرق‌شناسی و ترجمه آثار و تألیفات علمی مستشرقان، از آن جهت اهمیت دارد که حجم هجوم فرهنگی غربیان، شرق‌شناسان و اسلام‌شناسان غربی علیه اسلام و قرآن کریم بسیار گسترده شده است. این هجوم تا حدی پیش رفته که باورهای ایمانی مسلمانان را تهدید می‌کند و با تحت سلطه قرار دادن آن‌ها در خیمه اندیشه و تفکر غربی، ابزارهای قلع و قمع فرهنگ‌های غیراروپایی را روز به روز افزایش داده است.

در مواجهه با این حجم گسترده هجوم فرهنگی و در بحبوحه این جنگ جهانی فرهنگی، وظیفه نخست اندیشمندان و فرهیختگان مسلمان، تلاش خستگی‌ناپذیر برای مطالعه و پژوهش در شرق‌شناسی، شناخت مکیده‌ها و نیرنگ‌های مستشرقان، و کسب تسلط بر ابزارها و تسلیحات فرهنگی غربی است تا بتوانند بر این پروژه فکری نفوذ داشته و آن را مدیریت کنند.

حرکت شرق‌شناسی، از نظر ظاهری، به ادبیات، زبان و فرهنگ ملل مشرق زمین می‌پردازد؛ اما در عمل، کمر به تضعیف و نابودی فرهنگ و اصالت اسلامی آنان بسته است. در واقع، راه نفوذ مستشرقان در اندیشه جهان اسلام و مشروع جلوه دادن فعالیت‌های پژوهشی‌شان، اینگونه است که اسلام‌شناسان غربی مسیحی، وقتی مشاهده می‌کنند که عالمان دینی مسلمان، از یک سو فهرست جامع آیات قرآنی و احادیث اسلامی را تهیه نکرده‌اند و از سوی دیگر، در سیستم آموزشی و پژوهشی خود به آن‌ها نیازمندند، و نیز بسیاری از کتاب‌ها و منابع اصلی پیشینیان علمای اسلامی، که تنها نام یا نقلی محدود از آن‌ها باقی مانده و در کتابخانه‌های خطی جهان زیر غبار تاریخ قرار دارند، تصمیم به تدوین «معجم احادیث نبوی»، «معجم آیات قرآنی» و «دسته‌بندی موضوعی آیات قرآن کریم» و احیا، تحقیق و نشر کتاب‌های عربی و خطی قدیمی می‌گیرند.

به این ترتیب، مستشرقان به‌طور نامحسوس وارد پیکره تفکر و اندیشه اسلامی می‌شوند تا تمام علمای دینی اسلام ناچار شوند برای «تحقیقات دینی اسلامی» خویش، به منابع و آثار آنان متکی باشند. غربیان با بهره‌گیری از خلأهای دینی و پژوهشی علمای مسلمان، توانستند گام‌های مؤثری در جهت هدف دیرین خود، یعنی «تکفل تعلیم دینی مسلمانان»، بردارند. به تعبیر محمود زقزوق در مقدمهٔ کتاب «الاستشراق و الخلفیه المعاصره»، چه بخواهیم و چه نخواهیم، شرق‌شناسی تأثیر مثبت یا منفی خود را بر اندیشه اسلامی مسلمانان گذاشته است.

به بیان روشن‌تر، شرق‌شناسی در حقیقت وجه پنهان پدیدهٔ استعمار غرب است که با اهداف استعماری خود، در قالب فعالیت‌های علمی و پژوهشی مستشرقان در غرب جلوه می‌کند. ادوارد سعید نیز، به نقل از دایره‌المعارف بریتانیکا (چاپ ۱۹۷۴، صفحه ۸۴)، پس از بررسی مستقیم فعالیت‌های شرق‌شناسی در مغرب زمین، می‌نویسد: «استدلال من بر این پایه است که واقعیت شرق‌شناسی هم ضدّ بشری است و هم دیرپا.»

الجبری، در کتاب خود به آسیب‌شناسی پیامدهای مضر شرق‌شناسی و چشم‌اندازهای سوء آن پرداخته است. او با نقد شرایط و اوضاع شرق‌شناسی در تعامل با مشرق‌زمینیان، تلاش می‌کند با سلاح قلم و خلق اثر ارزشمند «شرق‌شناسی ابزار استعمار اندیشه»، مقابله‌ای هوشمندانه با نفوذ و توطئه

خاورپژوهان داشته باشد. به بیان موجز، کتاب مزبور مجموعه‌ای از مهم‌ترین مباحث و معارف شرق‌شناسی است که به همت این نویسندهٔ مصری تدوین شده است.

ترجمهٔ فارسی این اثر، جهت آشنایی جوانان مسلمان با مخاطرات و فجایع تفکرات شرق‌شناسی در بلاد اسلامی، اهمیت ویژه‌ای دارد؛ تا آنان دریابند چگونه این جریان فکری، در ظاهر برای احیای تمدن مشرق زمین جلوه می‌کند، اما در باطن، پیکرهٔ دیانت اسلامی را همانند موریانه از درون می‌جود. شایان ذکر است که این ترجمه، صرفاً بازآفرینی متن عربی به فارسی نیست؛ بلکه مترجم کوشیده است ضمن وفاداری به متن اصلی، با افزودن تعلیق، شرح و نقد تحلیلی، امکان مواجهه‌ای فعال و نقادانه با دیدگاه‌های نویسنده را فراهم آورد. این فرآیند شامل:

شرح و توضیح زمینه‌های تاریخی و فرهنگی: مترجم شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی دوران نگارش کتاب را روشن می‌کند تا خواننده فارسی‌زبان بتواند با درک صحیح زمینه‌ها و انگیزه‌های نویسنده، متن را بهتر بفهمد.

تحلیل و نقد استدلال‌ها: در بخش‌هایی که الجبری به بررسی سیاست‌ها و اهداف شرق‌شناسان می‌پردازد، مترجم با نقد و تحلیل شواهد، نقاط قوت و ضعف استدلال‌ها را برجسته می‌کند و خواننده را به تأمل فعال دعوت می‌کند.

تعلیق و یادداشت‌های تحلیلی: مترجم با یادداشت‌های تحلیلی و حاشیه‌ای، مفاهیم کلیدی و مسائل پیچیده متن را توضیح می‌دهد و زمینه‌ای برای مقایسه با منابع دیگر فراهم می‌آورد.

پیوند با مسائل معاصر: مترجم نشان می‌دهد که چگونه آموزه‌ها و تحلیل‌های شرق‌شناسی در تاریخ، بر وضعیت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی امروز جهان اسلام تأثیرگذار بوده است و مطالعه این اثر می‌تواند راهنمایی برای فهم چالش‌های معاصر باشد.

به این ترتیب، خواننده با مطالعه این ترجمه، نه تنها متن اصلی الجبری را دریافت می‌کند، بلکه به مواجهه‌ای نقادانه، تحلیلی و پژوهش‌محور با آرای نویسنده دعوت می‌شود. هدف از این رویکرد، ارتقای درک عمیق‌تر از شرق‌شناسی و رابطه آن با استعمار فکری و فرهنگی و همچنین تقویت توانایی پژوهشگران و علاقه‌مندان در تحلیل انتقادی این جریان فکری است.

مریم هاشمی

زمستان ۱۴۰۴

تهران